

ЈОШ ЈЕДНОМ О ЕПИГРАМУ CIL III 8153

У не баш богатој заоставштини римског Сингидунума, латинском метричком натпису са спомен-плоче римског купатила, откривеном још шездесетих година прошлог века у близини Саборне цркве у Београду¹, припада посебно место. Заслуга је Мирослава Марковића што је, пре двадесет година, са страница овог истог часописа, скренуо пажњу на овај, како га је назвао, „најлепши римски натпис који је досада нађен у Београду (најлепши у књижевном, не у археолошком погледу“).² Јер, више пута објављиван, с непотпуним и не увек тачним реконструкцијама оштећених места, епиграм се првим издавачима учинио као невешто дело песника који није владао ни латинским језиком ни версификацијом³. Марковић, је, међутим, брижљиво га испитавши, могао да закључи да „натпис има своју уметничку композицију”, да му „стил и език одају доброг песника”, да у њему „нема ниједног позајмљеног стиха или полустиха”, да му је „речник онај најбољих класичних песника” а „версификација коректна”. Тако је наш сингидунски песник „рехабилитован”, а његово дело остаје, и после двадесет година — с обзиром да нам београдско тло, шкрто у старинама, није за ово време пружило значајније налазе — „најлепши римски натпис” нашег града.

Марковић је епиграм анализирао и с формално-епиграфске и са језичко-стилске стране, утврдио текст уз исцрпан критички апарат и пропратио га одличним преводом. Међутим, и он је као и ранији издавачи, превидео неке елементе у композицији песме,

¹ Први спомиње ову плочу и даје њен препис мајускулама F. Kanitz *Serbien. Hist.—Ethnogr. Reisestudien aus den Jahren 1859—1868*, Leipzig 1868, стр. 680, уп. и *Römische Studien in Serbien* (1892), стр. 6.

У CIL III (1873), под бр. 6306, ушао је натпис према Шафариковом препису. Hirschfeld, *Eph. Epigr.* II (1875), бр. 487, и Domaszewski, CIL III 8153 ревидирали су ранија читања. Buecheler, *CLE* I, 273, је знатно унапредио његово разумевање и допуњавање.

² М. Марковић, *Ad CIL III 8153 (Singidunum)*, Жива Антика 2, 1952, 234—240; одатле Д. Гарашанин, *Годишњак Музеја града Београда* 1, 1954 83, и А. и Ј. Šašel, *IL Iug.* (1963), бр. 20.

³ Уп. CIL III 6306: „desperans ob incredibilem poetae Moesici infantiam”, и Buecheler, *l. l.*, „versus sermoque tam male procedunt ut ne summam quidem sententiam vere restitutam esse spondeam”.

услед чега је и његова интерпретација остала местимице необудљива. Потребне су, чини ми се, само мале измене у реконструкцији па да песма постане потпуно јасна у својој концепцији и уметничкој обради.

Плоча с натписом је, нажалост, нестала (вероватно још у време Првог светског рата, пошто је Н. Вулић не наводи у својим збиркама натписа). Постоји, међутим, одлична фотографија, коју је Марковић употребио за своје издање. Ревизија текста на камену, да је могућа, пружио би, нема сумње, више сигурности у читању појединих оштећених слова. Али не верујем да би могла битно да утиче на реконструкцију натписа, јер су ранија читања врло брижљиво забележила све трагове слова, (читљивост натписа је временом могла само да се погорша), и њиховим упоређењем с фотографијом постиже се максимално у погледу исчитавања текста. Ако упркос томе има места у епиграму која нас не задовољавају потпуно у погледу смисла, грешку треба тражити једино у интерпретацији. Сам споменик, кад би неким случајем поново био пронађен, једва да би нам у томе могао помоћи.

Марковићев текст и превод гласе:

- Alma lavacrorum de sa[xis deci]do lymphā
 Et sunt ex lapide perfecta[e piscina]e (?) pulchrae
 Laetis inque locis natus la[us. Quae] tamen ipsis
 Tunc cum sospes erat coniu[x] s[acravit] in usum
 5 Emeritis quondam Alexan[dreo n]omine dignae.
 Raucisoni lapidoso cadunt [de fon]te liquores.
 Tam laudati operis dominus [∪∪ — ∪s] et auctor
 In suae memoriam voluit con[secrare] maritae.
 Ut tamen et lector nomen [cognosce]re possis,
 10 Singulae declarant exordia [li][ter]ae primae:
 Aelia cum Tertia, subole de coniuge [cas]ta.

„Ја, бисџра вода, хранишељка куџаџила, џадам са [оближње] сџене, џа је [џако] од камена начињен један диван [базен] или куџаџило) и на живоиџном месџу никло је једно [вешџачко] језеро.

Међуџим, [све је џо] један суџруџ, џоводом своџ сџасења, наменио на уџоџребу уџраво неџдашњим услуџеним војџницима (вешџ-ранима) [леџије (или кохорџије)], досџоџне [да носи] Александроџо име.

Са сџеноџиџоџи врела џада бисџра вода, џоџмуло жубореџи.

Власник и џворац ове, хвале џолико досџоџне консџџрукције, [један вешџеран?], зажедео је да је џосвешџи уџоџмени на своју суџруџу. Иџак, да би и џи, чиџаоче, моџао да дознаџ (џеџоџо) име., казује [џи џа] свако џоједино џочейџно слово [сџиџа].

Елије Терције са Елиџом Терциџом, џерком [ове] часне суџруџе”.

Три ствари у овој интерпретацији изазивају сумњу и наводе на размишљање и критику:

(1) Стих „Raucisoni lapidoso cadunt [de fon]te liquores” очигледно прекида ток казивања о купатилу. Марковић је с правом приметио:

„Натпис има своју уметничку композицију. 11 стихова деле се на две једнаке половине; прва говори о самој задужбини, њеној намери и побуди за њено подизање. Друга казује коме је посвећена: сенима (успомени) супруге. . . Тачно на средини између оба дела, такорећи пословна исказа, освежава нас звучни песнички хексаметар: *Raucisoni lapidoso cadunt [de fon]te liquores*. Он прекида целивитост натписа; он нема везе ни са претходним, ни са даљим казивањем. Жубор воде меша се у монолог тачно на половини. И овај песников потез (који тешко да је настао због потреба акростиха: *R*) и општа идеја (монолог воде), и стил и језик — одају доброг песника”. Запажање Марковића је несумњиво тачно и значајно. Али оно не исцрпљује стварни однос између првог и другог дела песме. Та два дела се разликују по интонацији. Мешање жубора воде у монолог није ту само као „песничко освежење”, оно наговештава или боље одражава промену у расположењу. Песма почиње у ведрим тоновима: *laetis inque locis natus lacus* стоји у 3. стиху. Марковић се удаљује од изворног значења придева *laetus* када преводи ову реченицу са „и на живописном месту никло је језеро”. *Laeti loci* су нешто више него „живописно место”, то је „место радости”, „место чији приказ изазива радост, ведрину”, „место које обећава срећу, задовољство”. То значење има *laetus* и у стиховима Енејиде које је Марковић навео као аналогије, *Aen.* 637—639: *His demum exactis, perfecto munere divae, devenere locos laetos et amoena virecta fortunatorum nemorum sedesque beatas* („Тек кад учине то и богињи оставе дар већ, уђу у радосна места, гдје угодно се зелени тратина гајева сретних, гдје блаженима је станак” — преводи Т. Маретић) и *Aen.* 744 sq.: *... exinde per amplum mittimur Elysium et pauci laeta arva tenemus* („... кроз широки пусте тад нас Елизиј, и неки на радосних пољах стојимо”)⁴. И овде, као и у нашем епиграму, придев *laetus* пренет је од субјекта на место његовог боравка: место је названо „радосним” јер су у њему људи испуњени радошћу, јер у њему влада радост. Тек кад се ово има у виду, стих *raucisoni lapidoso cadunt de fonte liquores*, у контрасту са *laetis inque locis*, добија своје право значење и вредност. Вода потмуло жубори. Зашто? Нешто се морало догодити због чега сада и жубор воде мукло одзивања.

(2) У епиграму се у два маха појављује консекрациона формула *s[acravit] in usum emeritis* у ст. 4—5 и *voluit con[secrare]* у 8. стиху. Марковић каже да се „у првој половини говори о намени задужбине и побуди за њено подизање”, а у другој о томе „коме је по-

⁴ Вулићев превод ових места (*Енеида*, Београд 1907, I књ. стр. 141 и д. и 148) је слободнији од Маретићева, али у стиховима 637—639 и код њега *laetus* не губи своје значење: „Пошто испуне тако дужност према богињи, они дођу у дивне зелене шуме где влада срећа (*fortunatorum nemora*), радост (*laeti loci*) и блаженство (*sedes beatae*). У стиху 745 он се задовољава преводом „дивна поља”. Уп. и најновији српскохрватски превод Енеиде, М. С. Атанасијевића (Београд, 1964), стр. 208: „Чим ово сврше и богињи дар даду, у весела места дођу, љупки травњак, срећне шуме и боравиште блажених”, и стр. 211: „Свака плаћа свој дуг — малобројне шаљу у пространи елизиј и весела поља”.

свећена”. Мени се чини да има извесне нелогичности у томе да неко задужбину подигнуту поводом свог спасења, намењену на употребу ратним друговима, посвети сенима своје супруге. И у овом случају долази до израза унутрашњи расцеп који карактерише композицију песме: *sacravit*, у првој половини песме, и *voluit consecrare*, у другој, очигледно казују две одвојене радње.

(3) Најупадљивији недостатак досадашњих допуна и интерпретација видим, међутим, у томе што се у њима не појављује име супруге чијој је успомени Елије Терције „зажелело да посвети” купатило. Име самог Елија Терција дато је у акростиху, име његове ћерке, Елије Терције, „ћерке ове часне супруге”, наведено је у последњем стиху, али имена жене нема. Да ли се може сачувати успомена на некога ако му се ни имена не зна? Не видим разлога да се претпостави да је Елије Терције намерно прећутао име своје жене, ни да га је песник изоставио из несретности или расејаности. Исто тако треба одбацити помисао да је женино име стајало негде ван наше плоче, као што би то могло бити да је у питању почасна база или надгробни споменик. Ово је, међутим, спомен-плоча о изградњи купатила, које је Елије Терције посветио успомени на своју супругу. Име те супруге се морало налазити у песми.

Кључ за решење поменутих тешкоћа треба потражити у допуни и интерпретацији стихова 3—5: [*quae*] *tamen ipsis / tunc cum sospes erat coniux s[acravit] in usum / emeritis quondam Aledan[dreo] n[omine] dignae*. У 4. стиху, смисао реченице се не мења без обзира да ли ћемо се одредити за допуну *s[acravit]* или *s[ervavit]*. У 5. реду, међутим, допуна *Alexan[dreo] n[omine] dignae* сумњива је из више разлога. Пре свега, облик *Alexandreu[s]* је *hapax legomenon* и као такав, кад је у питању допуна, у највећој мери подложен сумњи. Према искоњутираним и несигурно посведоченим *hapax eiremena* епиграфичар по правили мора бити резервисан. У овом случају неповерење према предложеној допуни повећано је чињеницом да песник није навео који је то одред био „достојан Александрова имена”; читалац епиграма треба да погоди да ли су ветерани служили у некој легији или пак у кохорти, и која се то легија или кохорта толико истакла да је постала „достојна Александрова имена”. Шта више, пошто се *Alexandreu[s]* доводи у везу с именом цара Александра Севера⁷ — јер се, природно мора одбацити помисао на Александра Великог — и пошто је у III в. узимање надимка према имену владајућег цара било веома распрострањено — назив

⁵ Hirschfeld је читао SE////=*servavit*? Марковић, у критичком апарату (стр. 235) допуњује S[ACRAVI]T, а у мајускулној транскрипцији (стр. 234) је слово T дато с тачком, као делимично сачувано, тако да би уствари требало писати *s[acravit]*.

⁶ Тако реч Mommsen у *CIL*: „*destinata fortasse emeritis cohortis cuiusdam ab imp. Alexandro nuncupatae*”.

⁷ *Th. L. L.*, s. Alexander, p. 1535, 70 sq.: „*nomen (sc. Alexandria) satis crebrum invenitur per totum orbem Romanum*”. Марковић чита ALEXAND-[REO], али су ранији издавачи могли прочитати ALEXAND/E/.

S(everiana) A(lexandriana) носиле су разне јединице, између осталих и обе мезијске легије IV Flavia и VII Claudia — епитет није уствари представљао неко изузетно одликовање. Другим речима, допуна *Alexan[dreo n]omine dignae (legionis или cohortis)* не само да се заснива на непосредченом облику придева већ и не казује баш много. Није чудо што је толико речи употребљено за њено обрзлагање и правдање.

Међутим, ако уместо непознатог *Alexan[dreus]* напишемо посведочено женско име *Aledam[drea]*⁹, реченица добија други смисао. Александреа (жена Елија Терција) постаје субјекат реченице: она је некада (*quondam*), поводом спасења свог супруга (*tunc cum sospes erat coniux*), посветила купатило на употребу ветеранима, тј. своје мужу и његовим друговима, када се врате из војске. Побуда за подизање купатила постаје јаснија, реч *coniux*, у новом контексту, не тражи посебног објашњења⁹ и *quondam* постаје разумљиво¹⁰. И двојност композиције песме коју је Марковић тако лепо запазио, и паралелизам *s[acravit] + con[secrare] voluit*, и стих *raucisoni lapidoso cadunt [de fon]te liquores*, који прекида ток казивања, све постаје таквом допуном и интерпретацијом једноставној јасно: Александреа је била та која је, срећна што јој се муж спасао неке опасности (вероватно у рату), прва наумила да изгради купатило за њега и његове другове када буду отпуштени из војске и врате се својим кућама. Али — и ту настаје онај преокрет који најављује потмули жубор воде — смрт ју је претекла. Елије Терције је с пуно разлога ову лепу грађевину посветио сенима своје часне супруге.

У складу с овим тумачењем, претпоставила бих у 6. стиху Buecheler-ову допуну *raucisoni lapidoso cadunt [iam fon]te liquores*, уместо Марковићеве *[de fon]te*, јер се прилогом *iam* указује на промену која је настала смрћу Александреје. Исто тако, у следећем стиху, уместо *dominus [veteranu]s et auctor*, претпоставила бих *dominus [verecundu]s et auctor* (као у CIL), јер ми *veteranus* изгледа

⁹ Марковић, стр. 238: „*Coniux* из прве половине наговештава *suae maritae* из друге половине и представља везу између оба дела”. Међутим, ако Елије Терције, поводом свог спасења, дарује купатило својим друговима, зашто је потребно да се означи као *coniux*? Нормално би било (наравно, ако рачунамо с добрим, а не с невештим песником) да на том месту стоји „један ветеран”, а не „један супруг”.

¹⁰ Марковић везује *quondam* са *emeritis*, допуштајући да се може везати са *sacravit*. Везивање прилога временског са *dignae* („легије некад достојне да носи Александрово име”) он одбацује с напоменом да је тешко претпоставити да би било могуће да се велича име тек свргнутог и убијеног цара. Међутим, и *quondam emeritis*, чини ми се, тешко се може уклопити у логичан редослед догађаја: ако је Елије Терције поводом свог спасења изградио купатило, то је могло да буде само ускоро по повратку из војске, када је сам био отпуштен. Зашто би га наменио „негдашњим ветеранима”?

¹¹ По смислу, садржини епиграма би најбоље одговарао на овом месту партицип *viduatus* „обудовљен, удовац”, али, колико сам могла да видим, изгледа да је уобичајен само женски род *viduata*.

сувишна одредба, док се придевом *verecundus* обележава однос пун обзира и пажње према покојној жени¹¹.

Остаје да се протумачи крај 5. стиха. Према предложеној интерпретацији стихова 3—5, [*h*]omine digna се може односити само на *Alexandrea*: она је била жена „достојна свог (славног) имена”. Можда бисмо могли чак, с обзиром на Марковићеву примедбу да „прво N у NOMINE подсећа на H”, да допустимо [*h*]omine digna и да преведемо „жена достојна мушкарца”, тј. „жена која ниучем не заостаје за мушкарцем”. Елије је очигледно имао пуно разлога да с поносом говори о својој Александреји.

Допуна [*h*]omine digna или [*h*]omine digna ставља нас, међутим, пред једну тешкоћу која се не сме потценити. На натпису стоји, по свему судећи, *dignae* а не *digna*. Тако су прочитали сви они који су видели натпис, а и на фотографији дифтонг *ae* (у лигатури) се прилично јасно назире. Не верујем много да би ревизија текста на камену, кад би једног дана постала могућа, показала да је у питању нетачно читање. Пошто нема начина да се генитив *dignae* на други начин објасни, не преостаје нам друго до да претпоставимо грешку каменоресца. Натпис је додуше врло коректно написан и брижљиво урезан, па би прибегавање таквом решењу могло да се учини неубедљивим. На срећу, једна слична грешка се може ипак лако уочити на фотографији у 8. реду: у заменици SVAE (*in suae memoriam* etc.) уместо E урезано је, у лигатури ET, тако да би свако, ако се не би обазирао на смисао, прочитао *in sua et memoriam*. Кажем срећом, јер где има једна грешка лакше је допустити и другу.

На крају, неколико речи о датовању натписа. Одбацивањем допуне *Alexan[dreo]* и њене везе с Александром Севером, нестаје разлог због кога је натпис датован у трећу или четврту деценију III века. С обзиром на гентилно име *Aelius* натпис би могао бити и из друге половине II века. Не знам да ли се палеографским путем може доћи до сигурнијег одговора на ово питање.

Београд

Фанула Папазоглу.

R É S U M É

Fanoula Papazoglou: NOUVELLE INTERPRÉTATION DE L'ÉPIGRAMME CLE I, 273, DE SINGIDUNUM

Dans *Živa Antika* 2, 1952, 234 ss. (résumé en anglais p. 240), M. Marković a attiré l'attention sur les qualités poétiques de l'épigramme CIL III 8153=CLE I, 273, de Singidunum (v. le texte p. ci-haut), dont la langue et la versification avaient parues désespérantes aux premiers éditeurs (cf. n. 4). L'interprétation que

¹² Buecheler је *dignae* објаснио као адверб и његово тумачење је прихватио и Vogel у *Th. L. L.* Није јасно да ли *digne* везује са *sacrauit* или са *emeritis*. Прво је вероватније. Марковић одбацује његово мишљење јер му конструкција не изгледа убедљива а и зато што „наш писмени писар нигде не брка *E* и *AE*”.

nous présentons ici rend le contenu et la composition de ce texte plus clairs et en relève la valeur. Elle se base sur les constatations suivantes:

(1) Le v. 5 (*raucisoni lapidoso cadunt [de fon]te liquores*) s'oppose de façon frappante au ton serein et gai (*laetis inque locis*) du début de l'épigramme et annonce un changement survenu entre ce qui a été relaté dans la première moitié du poème et ce qui suit; (2) les verbes *s[acravit]* et *voluit con[sacrare]* ne peuvent se rapporter au même acte ni au même sujet; (3) le nom de la femme d'Aelius Tertius, à la mémoire de laquelle celui-ci désira consacrer le monument, fait défaut dans les éditions antérieures.

Or, notre interprétation a comme point central la restitution du nom féminin *Alexand[rea]*, au lieu de l'épithète non attestée *Alexand[re]*, qui t'ailleurs ne donne pas un sens satisfaisant. Dans la phrase: *haec tamen ipsis, tunc cum sospes erat coniuix, s[acravit] in usum emeritis quondam Alexand[rea, n]omine digna<e>* (la correction de la diphtongue *ae* en *a* peut s'appuyer sur une faute semblable à la 1.8), ce n'est pas *coniux*, c'est-à-dire Aelius Tertius, qui est le sujet, mais *Alexandrea*, sa femme. C'est *Alexandrea* qui a eu l'idée, alors qu'un jour son mari a été sauvé, de consacrer un bain à l'usage de ses camarades (et à son usage) quand ils seront revenus du service militaire. Mais — et c'est pour cela que maintenant (lire avec Buecheler: *raucisoni lapidoso cadunt [i a m fon]te liquores*) l'eau limpide tombe avec des sons rauques — la mort l'empêcha de réaliser son projet. Pour témoigner ses sentiments de piété et ses égards envers sa défunte épouse, Aelius Tertius, *dominus [ve-cundu]s et auctor*, décida de dédier le beau monument à sa mémoire.